

על חכמת שלמה

זכריה תנעמי

א. הצורך החיוני בהכרת חכמת שלמה

כדי להבין את עומקם של דברי שלמה בספריו, ולעמוד על סוד אישיותו, הנהגותיו ואורחות חייו,¹ יש להכיר ולו במעט את גודל חכמתו. שלמה והחכמה הא-לוהית שזכה לה הם חיזיון יחיד במינו, שאין שני לו בישראל ובאנושות כולה. דומה שמותר לומר, שהייעוד שנועד לאדם כנזר הבריאה - יורדו בדגת ובעוף השמים ובבהמה,² יורדו בדגת הים ובעוף השמים,³ יתמשילו במעשי ידיך, כל שנה תחת רגליו... ותחסרהו מעט מא-להים וכבוד והדר תעטרהו⁴ - נתגשם במלואו בשלמה המלך. אין עוד אדם בכל תולדות האנושות שבו נתממש ייעוד זה בהיקפו ובעצמתו. על שלמה נאמר:

1. על הבעייתיות המתעוררת סביב ספריו, הנהגותיו ואורחות חייו ראה בהרחבה בספרנו, מבוא לשיה"ש, פרק ז (רחובות תשס"ז).
2. ב' א כו.
3. שם שם כח.
4. תה' ח ו-ז.

יכי הוא רודה בכל עבר הנהר... [ו]בכל מלכי עבר הנהר;⁵ ייגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעשר ולחכמה, וכל הארץ מבקשים את פני שלמה לשמע את חכמתו.⁶ כשם ששלטונו של שלמה התפרש על הממלכות, כך גם על כל ההוויה והיצורים, כייעוד התורה יורדו, וכדברי המשורר: יתמשילהו במעשי ידיך כל שתה תחת רגליו. וידבר על העצים מן הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר יוצא בקיר, וידבר על הבהמה ועל העוף, ועל הרמש ועל הדגים.⁷ מכאן עולה, שחכמתו הקיפה את כל ממדי ההוויה: ים, יבשה ושמים, כפי שמצאנו בתלמוד:⁸ 'בתחילה מלך שלמה על העליונים⁹ ולבסוף מלך על התחתונים'. ילכך נקרא **שלמה** - שהשלים הקדוש ברוך הוא מלאכת ששת ימי בראשית לתוך מעשי ידיו.¹⁰

מראש ייאמר, כפי שצוין לעיל, אי אפשר להתיימר להבין את סוד חכמתו והיקפה. הדבר דומה להערכתו של הרמב"ם את הנבואה וזיקתה לשכל האנושי. כידוע, הרמב"ם התכוון לכתוב ספר על הנבואה,¹¹ אך לבסוף נמנע ולא כתב. אחת הסיבות להימנעות זו רמוזה בדבריו על היחס שבין החכמה האנושית לנבואה הא-לוהית, כפי שצוין באיגרתו לרבי חסדאי הלוי:¹² 'אבל לישא וליתן מדרך החכמה שהיא למטה מן הנבואה, לא יצא דבר על בוריו ולא יתכן להגיע אליו. הא למה זה דומה? למי שדימה להכניס כל מימי העולם בקיתון אחד קטן'.

כיוצא בזה, לדבר על חכמתו של שלמה בהבנת אנוש דלה - הוא דבר בלתי אפשרי. אף על פי כן, ניגע מעט בנושא עשיר ורחב זה בעקבות מה

5. מלי"א ה ד.

6. שם י כג-כד.

7. מלי"א ה יג.

8. סנהד' כ ע"ב.

9. ראה שם ראה לכך.

10. פסיקתא רבתי פרק ו.

11. ראה הקדמתו לפרק חלק, 'היסוד השביעי', מהדורת רמב"ם לעם, עמי קמב.

12. ראה אגרות ותשובות לרמב"ם, הוצאת לוי אפשטיין (תשכ"ח), עמי יד.

שכבר נאמר על כך במקורות קדמונים: מקרא, דברי חז"ל ומפרשים. דיון בנושא זה הובא בקצרה במבואנו לשיר השירים,¹³ וכאן נרחיב מעט את היריעה.

ב. בחינת חכמת שלמה לאור המקורות התורניים

כאמור, עיוננו יושתת על-פי העולה מן המקורות, כדלהלן:

א. מקרא ומפרשיו

1. מל"א ג יא-יב

ויאמר א-להים אליו יען אשר שאלת את הדבר הזה ולא שאלת לך ימים רבים... הנה עשיתי כדברך, הנה נתתי לך לב חכם ונבון אשר כמוך לא היה לפניך, ואחריך לא יקום כמוך.

2. שם ה ט-יד

ויתן א-להים חכמה לשלמה ותבונה הרבה מאד ורחב לב כחול אשר על שפת הים: ותרב חכמת שלמה מחכמת כל בני קדם ומכל חכמות מצרים: ויחכם מכל האדם מאיתן האזרחי והימן וכלכל ודרדע בני מחול והי שמו בכל הגוים סביב: וידבר שלשת אלפים משל והי שירו חמשה ואלף: וידבר על העצים מן הארז אשר בלבנון ועד האזוב אשר יצא בקיר וידבר על הבהמה ועל העוף ועל הרמש ועל הדגים: ויבאו מכל העמים לשמע את חכמת שלמה מאת כל מלכי הארץ אשר שמעו את חכמתו.

3. שם י א; ד-ה; ו-ז; כג-כד

ומלכת שבא שמעת את שמע שלמה לשם ה', ותבא לנסתו בחידות... ותרא מלכת שבא את כל חכמת שלמה... ולא היה בה עוד רוח. ותאמר אל המלך: אמת היה הדבר אשר שמעתי בארצי על

13. מבוא לשיה"ש, פי"ז (ראה הערה 1).

דבריך ועל חכמתך, ולא האמנתי לדברים עד אשר באתי, ותראינה עיני, והנה לא הוגד לי החצי, הוספת חכמה וטוב אל השמועה אשר שמעתי. ויגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעשר ולחכמה: וכל הארץ מבקשים את פני שלמה לשמע את חכמתו אשר נתן א-להים בלבו.

4. דה"ב א יא-יב

ויאמר א-להים לשלמה יען אשר היתה זאת עם לבבך ולא שאלת עשר נכסים וכבוד ואת נפש שנאיך, וגם ימים רבים לא שאלת, ותשאל לך חכמה ומדע אשר תשפוט את עמי אשר המלכתך עלי: החכמה והמדע נתון לך, ועשר ונכסים וכבוד אתן לך, אשר לא היה כן למלכים אשר לפניך ואחריך לא יהיה כן.

להלן הארות פרשניות המבהירות את פסוקי המקרא:

1. **כמוך לא היה לפניך ואחריך לא יקום כמוך** – השאלה המתבקשת כאן: מה כוונת הכתוב לומר? האם שלמה גדול היה בחכמתו מהאבות ומשה רבנו? אם כן, הרי נאמר על משה: 'ולא קם נביא עוד בישראל כמשה'¹⁴?

רד"ק מפרש: 'אפילו משה רבינו, **בחכמת הטבע** לא היה כמוהו. אבל **בחכמת הא-להים** היה חכם יותר. או פירושו: לא היה לפניו **במלכים**'.¹⁵ רלב"ג מתפלפל בביאור פסוק זה, עיין בדבריו. על פי מלבי"ם: גדלותו של שלמה בהשוואה למשה מתבטאת מבחינת היקף החכמות הכלליות, 'באופן שהשיג את החכמה בכלל, לכל מחלקותיה: החכמה **הטבעית**'¹⁶

14. דבי לד י.

15. ההיגד 'לא היה לפניו' אינו אמור כלפי נביאים כמו משה, אלא ביחס למלכים שקדמו לשלמה.

16. חכמה טבעית היא חכמת הטבע, מה שקרוי היום המדעים המדויקים, בארבע דרגות הבריאה: דומם, צומח, חי, מדבר.

המדינית¹⁷ והא-להית'¹⁸ על פירושו של אברבנאל ראה להלן סעיף ג, ועל דברי חז"ל ראה להלן סעיף ב.

2. רוחב לב כחול אשר על שפת הים - הפסוק כפשוטו מדבר בעד עצמו. ובמלבי"ם: 'שלמה ידע כל פרטי החכמות והתכונות ומיניהם אשר אין להם סוף'. על חז"ל ואברבנאל - ראה להלן.

3. ותרב חכמת שלמה מחכמת בני קדם... מצרים... מאיתן האזרחי וגו' - חכמת שלמה עלתה על חכמתם של כל החכמים בדורו, בכל גלילות היישוב ובכל התחומים: א-לוהיים, מדעיים, אסטרונומים, רפואיים, כלכליים, מדיניים, חברתיים ועוד. ראה: רד"ק, רלב"ג, מלבי"ם ועוד. על חז"ל ואברבנאל - ראה להלן.

4. וידבר שלשת אלפים משל... וידבר על העצים... וידבר על הבהמה וגו' - רד"ק ומלבי"ם מתייחסים למילה 'וידבר' בשלושת ההקשרים שלה, במובן של כתיבת ספרים, יצירות ספרותיות מדעיות, זאת נוסף לחכמה שאמר בעל פה, וכך מציין מלבי"ם: 'חוץ מן החכמה הקבועה בלב, דבר גם דברי חכמה ברוח הקודש וחבר ספרים'.¹⁹ 'וידבר' שלושת אלפים משלי - מתייחס לחיבור ספר משלי ועוד משלים רבים אחרים שאבדו.²⁰ 'ויהי שירו' וגו' - מתייחס לכתיבת שיר השירים. 'וידבר על העצים' - חיבר חיבורים על חכמת הטבע, ובס דיבר על הצומח בכל מיניו מן הארז עד האזוב,²¹ גם דיבר על צמחי מרפא, רפואות שונות

17. חכמה מדינית = פילוסופיה, כלכלה, תורת המדינה וכיו"ב.

18. חכמה א-לוהית = חכמת התורה, כמו גם חכמת השירה, המוסר והספרות.

19. מלבי"ם למל"א ה יב.

20. ראה פרק א הערה 35-36, שעל כל דבר ודבר של תורה אמר שלושת אלפים משל.

21. מלבי"ם שם.

שאפשר להפיק מן הצמחים השונים.²² וידבר על הבהמה' - חיבר חיבורים על חכמת בעלי חיים לכל מיניהם וסוגיהם **ביבשה, בים ובאוויר.**²³

שלושת אלפים משל שכתב שלמה אינם נמצאים אצלנו, וכן ויהי שירו חמשה ואלף, כי רבים ספרים אבדו לישראל בגלותם.²⁴ וכן מה שחיבר בחכמת הטבע כמו שאומר: וידבר על העצים, שהודיע טבעם ורפואתם, וכן על הבהמה ועל העוף ועל הרמש, ועל הדגים. בכל מה שתחת גלגל הירח גברה חכמתו וחיבר בהם ספרים ואינם נמצאים אצלנו.²⁵

על דברי חז"ל ואברבנאל ראה להלן.

5. **ויבואו מכל העמים לשמוע את חכמת שלמה** - מי בא, ומתי בא? שתי אפשרויות עולות מן הפרשנים לכל אחת מן השאלות. **מי בא?** אפשרות אחת, שמלכי האומות עצמם היו באים לשמוע את חכמת שלמה, דוגמת מלכת שבא, וכשחזרו לארצם לימדו את אנשי מדינתם. אפשרות שנייה שמלכי אומות העולם שלחו חכמים ומלומדים שלהם בכל התחומים ללמוד מחכמת שלמה, ובשובם לארצם, הִפְרוּ את אנשי מדינתם.²⁶ **מתי באו?** אפשרות אחת, במהלך השנים עצמן ללא מועד קבוע. אפשרות שנייה, במסגרת כינוסים מיוחדים שהיו מתקיימים בחגי **סוכות**, שהוא זמן עלייה לרגל גם לגויים.²⁷ בהתכנסויות חגיגיות אלה שמעו המלכים, החכמים והמלומדים את חכמת שלמה במשך שנים רבות. על-פי הרד"ק והנצי"ב מוואלוז'ין, ימי עיון אלה שימשו את היסוד לכתיבת **ספר**

22. ראה רשיי שם.

23. ראה מלבי"ם שם.

24. השווה רמב"ם במו"נ ח"א פרק עא וח"ב סוף פרק יא; כוזרי מג סעיף כג; מד סעיף לא.

25. רד"ק למל"א ה יב.

26. ראה מלבי"ם, רד"ק, אברבנאל ועוד.

27. ראה זכריה פרק יד.

קהלת.²⁸

6. **החכמה והמדע נתון לך** – גדלותו של שלמה בהשוואה לדורות שלפניו, כגון האבות ומשה רבנו, בולטת בעיקר בתחומי החכמה האנושית, המדינית והמדעים הכלליים, אבל לא ביחס לתורה ולנבואה. על כך נרחיב את הדיבור להלן בסעיף ד.

ב. מדרשים ואגדות חז"ל

במדרשי חז"ל יש התייחסות לחכמת שלמה מהיבטים שונים, ועל פי רוב יש זהות בין המדרשים במקורות השונים. הדיון בחכמת שלמה במדרשי חז"ל לעומת פרשני המקרא עולה דרגה. נסביר את דברינו: התנ"ך מדגיש את יתרונו של שלמה בנושא החכמה, וזה נתפש ע"י פרשני המקרא כיתרון ברמה של **החכמה האנושית** בכל גילוייה; ואולם מדרשי חז"ל מדברים על יתרון ברמה של **חכמה א-לוהית**, הנבדלת ונעלה במהותה מחכמה אנושית. זאת ועוד, כשמדובר ביתרונו של שלמה על פני חכמים אחרים, פרשני המקרא מבארים בהשוואה לחכמי בני דורו, ואילו במדרשי חז"ל מדובר ביתרון על בני כל הדורות, אפילו אדם הראשון ומשה רבנו. נעיין במדרש אחד המופיע בשלושה מקומות בצורה זהה: במד"ר יט ג; קה"ר ז כג; תנחומא חוקת אות ו.

1. **רוחב לב כחול אשר על שפת הים** – הדימוי 'כחול' אינו מציין ריבוי כמותי, שעלול להיתפס כגוזמה, אלא ריבוי איכותי. ה' נתן חכמה לשלמה כנגד כל ישראל, שנמשלו לחול, שנאמר:²⁹ 'ויהי מספר בני ישראל כחול הים'.

28. ראה על כך בהרחבה לעיל פרק א.

29. הושע ב א.

מה ביקש הכתוב להדגיש לפי המדרש?

כחול הים כיצד? החכמים - יש בהם דעת לפי זקנתם, הסופרים - יש בהם דעת, בני תורה - יש בהם דעת, כל אחד ואחד [מישראל] יש בו דעת [לפי שיעורו], והן מחולקין זה מזה בדעותיהם, שאין דעתם דומה זה לזה כשם שאין פרצופיהן דומין זה לזה. ואם תעמיד את כל ישראל לעבר אחד, ותעמיד את שלמה לעבר אחר - שקולה היא חכמתו כנגד כל ישראל.³⁰

2. ותרב חכמת שלמה מחכמת כל בני קדם וגו' - הפסוק עצמו מדבר על יתרונו של שלמה בחכמה, בהשוואה לבני דורו. המדרש מדגיש, שיתרון זה על חכמי דורו איננו רק במובן היחסי במישור של החכמה האנושית, אלא במובן המהותי העצמי. חכמי דורו וחכמי הגויים בכלל, כשהם נזקקים למדע מסוים או בעיקר לדעת את העתידות, הם נעזרים בדרכי טומאה אפלות של כישוף, להטוטי חרטומים, קוסמים, הסתכלות בכוכבים ועוד.³¹ שלמה המלך לא כן: הוא השיג את חכמתו העשירה בדרך של שפע א-לוהי, בכוח נבואה ורוח הקודש.³²

מה היתה חכמתן של בני קדם? היו יודעין במזל, קוסמים בעופות ובקיאין בטייר... ומה היתה חכמתן של מצרים? היו מכנסים אסטרוולוגין וצופים בכוכבים. אבל שלמה - היה צופה ברוח הקודש.³³

30. פסקה זו היא שילוב של כמה מקורות: פסיקתא רבתי יד ז; תנחומא חוקת אות ו; ברי נח ע"א. ראה מדרש רבה המבואר, קהלת עמי תיט, בדברי הפרשנות שם, ד"ה יהיה מספר בני ישראל.

31. כי הגוים האלה... אל מעוננים ואל קוסמים ישמעוי (דבי יח יד) (ראה כל הפרק שם).

32. שלמה נמנה בין הנביאים (ראה סוטה מח ע"ב) וכן כבעל רוח הקודש (ראה בפתחה לשיה"ש ומ"י ח"יב פרק מה ימדרגה שנייה).

33. קה"ר ז כג.

3. **ויחכם מכל האדם - מאדם הראשון** שהיה יציר כפיו של הקדוש ברוך הוא ונקרא 'בן א-לוהים'.³⁴

★ **ויחכם... מאיתן האזרחי** - זה **אברהם** המכונה 'איתן האזרחי'.³⁵

★ **ויחכם מהימן** - זה **משה** שנאמר: 'בכל ביתי נאמן הוא'.³⁶

★ **ויחכם... מדרדע** - זה דור המדבר שקיבל את התורה והיה מכונה 'דור דעה'. 'בני מחול' - אילו **ישראל** באותו הדור, שמחל להם הקדוש ברוך הוא על מעשה העגל.

כאמור, המדרש מעלה דרגה אחת את חכמתו של שלמה. הוא היה גדול לא רק בהשוואה לאנשי דורו, אלא גם לענקי עולם בדורות שלפניו, יהמה הגבורים אשר מעולם אנשי השם.³⁷ כיצד ניתן להבין, ששלמה היה חכם גם מ**משה רבנו**, שנתגלו לו חמישים שערי בינה,³⁸ והיה רבם של כל הנביאים, כולל של שלמה עצמו (על כך נדון להלן בסעיף ד)?

4. **וידבר שלושת אלפים משל** - לדעת המדרש, פסוק זה מלמד על הכישרון הריטורי המופלא של שלמה. הוא ידע לרתק את קהל שומעיו בעושר אדיר של משלים ודרכי הסברה מאלפות.³⁹

וידבר שלושת אלפים משל - אמר רבי שמואל בר נחמני: מלמד שכל פסוק ופסוק שנתנבא שלמה יש בו שניים ושלושה טעמים.⁴⁰ ורבנן אמרי: על כל פסוק ופסוק שלושת אלפים משל, ואלף וחמשה טעמים

34. ראה כוזרי מא סעיף צה.

35. ראה קהיר שם על הפסוק 'משכיל לאיתן האזרחי (תהי פט א).

36. במדי יב א.

37. ברי ו ד; וראה זוהר תרומה על פסוק זה, הסולם עמי לג.

38. ראה ר"ה כא ע"ב; נדרים לח ע"א וראה רמב"ן פתיחה לספר בראשית.

39. ראה שיהשי"ר פרשה א ומבוא לשיר השירים עמי 111-117.

40. עיין שם במדרש, כיצד הגיע הדרשן למספר זה.

על כל משל ומשל, דכתיב:⁴¹ 'וייהי שירו חמשה ואלף', שירו של משל חמשה ואלף.⁴²

5. וידבר על העצים ועל העופות ועל הבהמה וגו' - בעוד שלפי הפשט מדובר על ידע מדעי רחב בענפי הבוטאניקה [תורת הצומח], הזואולוגיה [תורת החי], האנטומיה [הכרת מבנה הגוף], הרפואה ועוד, שכל זה עדיין בתחום החכמה האנושית, שהיא בהישג שכל אנוש - הרי שעל פי המדרש, מדובר בידע רחב של **פנימיות התורה**. שלמה ידע והבין סתרי תורה וטעמים פנימיים של מצוות התורה, נוסף לידע המדעי, כדלהלן:

על העצים - מפני מה מצורע מטהר בגבוה שבגבוהים [הארז] ובנמוך שבנמוכים [האזוב]?

על הבהמה - מפני מה בהמה ניתרת בשחיטת שני סימנים, ועוף ניתר בשחיטת סימן אחד?

ועל הרמש - מפני מה שמונה שרצים שבתורה, הצדן והחובל בהם בשבת חייב, ושאר כל השרצים, השקצים והרמשים - פטור?

ועל הדגים - מפני מה כל בהמה חיה ועוף טעונים שחיטה, ודגים אינם טעונים שחיטה?

מן המצוות שהובאו לעיל עולה בבירור, כי שלמה עמד על פנימיות כל התורה ברוח א-לוהים שהייתה בו, פרט למצווה אחת, שלא עלה בידו לעמוד על סוד פנימיותה, והיא מצוות פרה אדומה, כדלהלן:

אמר שלמה: על כל אלה [כל מצוות התורה] עמדתי, ופרשה של פרה אדומה חקרתני ושאלתי ופשפשתי - אמרתני אחכמה, והיא רחוקה ממני.⁴³

41. מלי"א ה יב.

42. קה"ר ז כג.

43. במד"ר פרשה ט סוף אות ג.

במדרש שוחר טוב לתהלים (ט ב) ⁴⁴ מובאים עניינים נוספים שביקש שלמה לדעת, ולא ניתן לו. דברים אלה הם בעיקר ערכים מעולם הנסתר, עולם שכולו נתון בשליטתו של הבורא. להלן תמצית דברי המדרש שם:

זה שאמר הכתוב: ⁴⁵ 'בקש קהלת למצוא דברי חפץ' - ביקש שלמה לעמוד על עסקי פרה אדומה... אמר לו הקדוש ברוך הוא: גזירה גזרתי, חוקה חקקתי ואין להרהר אחריה... עוד ביקש שלמה לעמוד על מתן שכרה של תורה... ביקש לעמוד על מתן שכרם של צדיקים... ביקש לעמוד על מתן שכרן של מצוות... ביקש לעמוד על הקץ... אמר לו הקדוש ברוך הוא [ביחס לבקשת הקץ]: 'כי יום נקם בלבי ושנת גאולי באה' - ליבא לפומא לא גלי, פומא למאן גלי? [אפילו לפה הלב לא גילה, מאין יידע הפה לגלות?]. ⁴⁶ ובדניאל נאמר: ⁴⁷ 'כי סתומים וחתומים הדברים עד עת קץ' - שאין כל בריה יכולה לעמוד עליו.

באגדות ובמדרשי חז"ל מפוזרים סיפורי מופת ואגדות נפלאות המיוחסות לשלמה, המבליטות את גודל חכמתו ותבונתו, דוגמת משפט 'שתים נשים זונות', ⁴⁸ שהמקרא עצמו כבר מעיד כל כך. הנה סיפורים אחדים שנקרו בדרך עיוננו: משפט אדם בעל שני ראשים, ⁴⁹ משפט האדם והנחש, ⁵⁰ מבחן נאמנות אישה ובעלה, ⁵¹ ערמתו של

44. ראה גם ויק"ר ל טו בזיקה לפסוק 'שלשה המה נפלאו ממני וארבעה לא ידעתים' (משי ל יח) אודות תמיהתו של שלמה על שלוש מצוות בליל הסדר: פסח, מצה ומרור, ועל ארבעה מינים שבלולב - מי קבע את זהותם.

45. קה' יב י.

46. השווה סנה' צט ע"א.

47. דניאל יב ט.

48. ראה מל"א ג טז-כח.

49. אוסף אגדות 'בית המדרש', ד עמ' 151; וראה גם ישי חסידה, אישי התני"ך, עמ' תטו.

50. מדרש תנחומא הקדום, מבוא; אישי התני"ך, עמ' תא.

51. בית המדרש ד, עמ' 147; אישי התני"ך, עמ' תטו.

פרעה נכה בעצת איצטגניניו וסיכולה על ידי שלמה,⁵² משפט האישה והרוח,⁵³ מעשה בכהן אחד שידע מקצת מחכמת שלמה והיה בקיא בענייני שדים והשבעותיהם,⁵⁴ בדיקת די.אן.אי. שעשה שלמה כדי לזהות מי הבן ומי העבד של גביר אחד,⁵⁵ תעלומת הממון שנפתרה על ידי שלמה,⁵⁶ משפט הביצה והאפרוח,⁵⁷ שליטה על הרוחות⁵⁸ ועל יצורי עולם רבים,⁵⁹ תרנגול הבר ומלכת שבא⁶⁰ ועוד.

ג. הארות מדברי הזוהר

בעיוננו בחכמת שלמה ראינו עד כה שתי רמות: רמת הפשט שעיקרה עיון בפסוקי המקרא⁶¹ ורמת הדרש על ידי עיון במדרשי חז"ל.⁶² עתה נראה מעט ממידת הסוד תוך הסתייעות בדברי הזוהר.

כידוע, דרכו של הזוהר לומר את דבריו בחידות ובשפת סמלים, שאין לנו הבנה במהותם.⁶³ למרות זאת נציג כאן מקור אחד בזוהר, שיש לו מקבילות גם במדרשי חז"ל. עיקר הדגש בדברי הזוהר שיובאו להלן הוא אופן לימודו של שלמה, ובאיזו דרך ידע והכיר את החכמות החיצוניות.

52. קה"ר ז כג.

53. ראה אברהם שטאל, בין אדם לחברו, עמ' 176.

54. ראה פירוש אברבנאל לספר מל"א עמ' תעח, בשם יוסף בן גוריון בספרו 'קדמוניות היהודים'.

55. בית המדרש, ד עמ' 145; אישי התני"ך, עמ' תטו.

56. מדרש עשרת הדיברות דיבור ה; אישי התני"ך, עמ' תטו.

57. אוצר מדרשים, עמ' 340; אישי התני"ך עמ' תטו.

58. קה"ר ב ה.

59. תרגום שני א ג.

60. שיהשייר א א; אישי התני"ך עמ' תג.

61. לעיל סעיף א.

62. לעיל סעיף ב.

63. ראה לדוגמה בזוהר בראשית, דפוס ישן דף יט ע"ב, על הפסוק 'אל גנת אגוז ירדתי' (שיה"ש ו יא), שם מובא ששלמה התבונן בסוד הקליפות המתלבשות בתענוגות החיים ומחטיאות בני אדם; זוהר ת"ג דפוס ישן דף עז ע"א, על כך ששלמה גילה בספרו של אשמדאי ארבע מאות וחמישה מיני טומאה שמיטמאים בהם בני אדם, ועוד.

להלן דברי הזוהר בתרגום עממי:⁶⁴

שלמה אמר: 'ושבתי אני ואראה את כל העשוקים' וגו'⁶⁵ - וכי מאין חזר שלמה שהוא אומר 'ושבתי ואראה'?

שנינו: בכל יום היה שלמה משכים בבוקר, והיה שם פניו לצד מזרח ורואה מה שהוא רואה. אחרי כן חוזר לצד דרום ורואה מה שרואה, ואחר כך חוזר לצד צפון, עמד שם, השפיל עיניו וזקף את ראשו. באותה שעה היו באים עמוד אש ועמוד ענן, ועל עמוד הענן ההוא בא נשר אחד, והנשר ההוא גדול וחזק. וכך היה בא הנשר, כנף הימין שלו היתה על עמוד האש, הגוף וכנף שמאל שלו על עמוד הענן. הנשר ההוא היה מביא שני עלים בפיו, עמוד הענן ועמוד האש והנשר שעליהם היו מתכופפים ומשתחווים לפני המלך שלמה. הרכין הנשר לפני שלמה ונתן לו העלים שהביא. לקחם שלמה והריח בהם והבין שיש בהם סימן מסוים. מה עשה שלמה? היה חותם את כסאו בחותם שחקוק בו השם הקדוש, היה לוקח טבעת שחקוק עליה השם הקדוש, היה עולה ורוכב על הנשר, והנשר היה מעלה אותו לרום העננים. בכל מקום שהיה הנשר עובר, היה האור נחשך. החכמים שהיו באותו מקום היו יודעים, שעכשיו שלמה המלך עובר כאן, ואינם יודעים להיכן הוא הולך. הכסילים, שהיו שם, היו אומרים, שעננים החשיכו את העולם. הנשר הגביה עוף ופרח ארבע מאות פרסאות עד שהגיע להרי חושך, ושם הוא תדמור במדבר בהרים. היה שלמה יורד שם, נושא את ראשו ורואה הרי חושך, והיה רואה שכל מה שהוא צריך נמצא שם. היה שוב רוכב על הנשר, פורח ונכנס לתוך ההרים עד מקום ששם הזית, היה קורא בכוח ואומר: 'הי רמה ידך בל יחזיון'.⁶⁶ היה נכנס לשם, מתקרב לאותו מקום, שם לפניהם את הטבעת

64. זוהר משפטים, הסולם, עמ' קו-קט.

65. קה' ד א.

66. ישי' כו יא.

[שעליה חקוק שם השם] והיה יודע כל מה שהוא צריך - מאותן חכמות חיצוניות. כיוון שהיו אומרים כל מה שהוא צריך, היה רוכב על הנשר וחוזר למקומו. היה מתיישב על כסאו והיה מדבר כל אותן חכמות יקרות שידע. על זה הוא אמר: 'שבתי ואראה', שבתי מאותו מקום, שרכשתי החכמות, ונתיישבו בלבי ובדעתי.

בפירוש הסולם מפוענחת אגדה זו על דרך הסוד, על אופן לימודו של שלמה בתורת הנסתר, וכדי לשבר את האוזן, הצדדים שהיה שלמה פונה אליהם - מזרח ודרום הם בחינות של תפארת וחסד, ואילו צד צפון בחינה של גבורה. במונח אחר יש כאן רמז לחכמה ובינה. הנשר שהיה רוכב עליו, הוא סמל למעוף הרוחני בדרך הבינה. בדרך זו הולך בעל 'הסולם' ומבאר פנימיות אגדה זו בסגנון של בעלי הקבלה, שהיא נעלה מבינתנו.⁶⁷

אגדה זו על הנשר מופיעה בקצרה בקה"ר ובילק"ש, כדלהלן:
 בקהלת רבה:⁶⁸ "רבי ירמיה בשם רבי שמואל בר רב יצחק אמר: נשר גדול היה לו לשלמה והיה רוכב עליו והולך ובא לתדמור במדבר, ביום אחד, זה מה שנאמר:⁶⁹ 'ויבן את תדמר במדבר'". ייתכן שהמילה 'ויבן' מתפרשת מלשון 'בינה', 'תבונה', ובאמצעות מסעות אלה במרחב הדעת ידע את כל החכמות ואת הוויות העולם.
 בילקוט שמעוני:⁷⁰ "מי הביא את השמיר לשלמה [שהיה זקוק לו לבניין המקדש]? הנשר הביאו מגן עדן, שנאמר:⁷¹ 'וידבר על הבהמה ועל העוף', שאמר להם היכן השמיר קבוע, הלך הנשר והביאו".

67. ראה זוהר משפטים, הסולם עמי קז, ד"ה 'פנימיות המאמר'.

68. פרשה ב כה.

69. דה"יב ח ד.

70. רמז קפב.

71. מל"א ה יג.

גם אם אין לנו הבנה כלשהי בפנימיותם של מאמרים אלה שבזוהר ובמדרשים, מכל מקום אנחנו למדים מהם מימד נוסף בחכמתו של שלמה, בחתירתו ובשליטתו גם בתורת הנסתר, נוסף על כל החכמות בתחום הנגלה בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה ובענפי המדע השונים.

ד. שלושה שערים של האברבנאל

מעט הארות מעולם הפרשנות בנושא חכמת שלמה ראינו לעיל⁷² בזיקה לפסוקי המקרא. אולם בירור יסודי ומקיף בעניין זה מצוי בפירושו של האברבנאל למל"א ה א-ט. פרשנות זו של האברבנאל ראויה להתייחסות בפני עצמה בשל ההעמקה, ההרחבה וההיקפיות שיש בה למיצוי חכמתו של שלמה. הנ"ל פרש את הגותו בנושא זה בשלושה שערים, וכל שער דן בהיבט אחר בחכמתו של שלמה, ומשלושה שערים אלו עולה ומשתקפת חכמת שלמה באור יקרות. דבריו של האברבנאל בנושא זה מובאים על פני שבעה עשר עמודים בכתב צפוף ומרוכז. ברור שלא נוכל להיכנס לפרטי פרטיה של הגות רחבה זו, כדי שלא תארך היריעה יתר על המידה. נעמוד על נקודות מרכזיות בדברי האברבנאל, שיש בהן כדי לשקף ולו במעט את חכמתו של שלמה.

1. ההבדל בין חכמת שלמה לחכמת שאר חכמי העולם מבחינת דרך ההשגה
דרך ההשגה של חכמי העולם, חכמי המדע לסוגיו השונים, היא דרך של חיפושים, העלאת ניסיונות ולימוד הדרגתי מתמשך. גם כאשר הם מגיעים למסקנות כלשהן, הן אינן מוחלטות, אלא מסקנות של הסתברות, שהרי יותר ממה שהחוקר גילה נשאר לוט ומכוסה. דרך זו גם כרוכה בעמל רב, בכישלונות ואכזבות, בניסוי וטעייה, בחוסר חדירה לפנימיות הדברים

72. לעיל סעיף א.

ועצמותם וכיוצ"ב. לעומת זאת, דרך ההשגה של שלמה הייתה בדרך של שפע א-לוהי בלי כל מאמץ שכלי, נקי מטעויות ושגיאות, בלי הדרגתיות ומהלך מתמשך, בדומה למלאכת שמים וארץ, שנאמר בה 'יהי יויהי'. ההבדל שבין השגת שלמה להשגת יתר החכמים, דומה להבדל שבין בריאת אדם הראשון לבין לידת כל ילוד אישה אחריו. כל ילוד אישה עם בואו לעולם עובר תהליכים הדרגתיים הכרוכים לא מעט במשברים: תקופת עוברות, לידה, ינקות, תקופה שבה הוא חסר אוניים ותלוי באחרים, תקופות גדילה, נערות ובגרות, עד שהוא מגיע לגיל העמידה. לעומת זה, אדם הראשון נברא בבת אחת: בצביונו, בגופו, בשכלו, במידותיו, במכלול כוחות אישיותו, עד היותו נביא ובן א-לוהים.⁷³

דרך השגתו של שלמה הייתה כוללת ומקיפה, י כמו שיקרה לאדם הרואה אילן אחד, שהנה יראה אותו כולו משורשיו עד ענפיו, עד עליו בבת אחת ובראיה אחת.⁷⁴ כך היה שלמה, יבעת אחת נעשה מאדם ילוד אשה דמי לבר א-להין,⁷⁵ כמו שנאמר:⁷⁶ "ויקץ שלמה והנה חלום י - אמר רבי יצחק: חלום היה עומד על כנו, חמור נוהק - יודע מה נוהק, צפור מציץ - יודע מה מציץ".⁷⁷

להלן משפטים אחדים מדברי האברבנאל:

כאשר ייעד השם יתברך שלימות משיח צדקנו, מהרה יגלה, אמר:⁷⁸ ונחה עליו רוח ה', רוח חכמה ובינה וגו', והריחו ביראת ה', לא למראה עיניו ישפוט ולא למשמע אזניו יוכיח. רצה לומר: שלא תהיה חכמתו כענין החוקרים, כי אם שינוח עליו רוח השם להודיעו דברים

73. ראה חולין ס ע"ב: יכל מעשה בראשית בצביונם נבראו; מהר"ל מפראג, דרך חיים על אבות עמי שכב, הסבר למאמר הנ"ל; וראה כוזרי מא סעף צה.

74. פירוש אברבנאל לספר מלכים, עמי תע.

75. שם עמי תעא.

76. מלי"א ג טו.

77. שיהש"ר א א.

78. ישי יא ב-ג.

על דרך הפלא מלמעלה למטה.

ומזה הדרך היתה חכמת שלמה... כמו שאמר לו יתברך:⁷⁹ הנה נתתי לך לב חכם ונבון אשר כמוך לא היה לפניך, רצה לומר: שכל נקנה וחכם, מקיף כל המושכלות, **לא מפאת חקירתו**, כי אם במתנה מיד הא-להים ובחסד עליון. ולהיות קנין חכמתו על דרך הפליאה באמצעות השפע הא-להי שחל עליו פתאום, אמר: אשר כמוך לא היה לפניך ואחריך לא יקום כמוך... כי הוא לא קנה חכמתו **בעמל הלמידה וטורח החקירה ושקידת העיון, ולא באורך הזמן ואיחור הנסיונות**, אלא בחלום בחזיון לילה, היתה עליו יד ה' וימלא אותו בחכמה, בתבונה ובדעת ובכל מלאכה. **וישכב בלילה אחת איש בער לא ידע, וייקץ משנתו חכם כמלאך א-להים...** ולהיות ידיעותיו מושפעות מאת הא-ל יתברך על דרך נס, בזולת לימוד, אמר הכתוב:⁸⁰ **ויתן א-להים חכמה לשלמה;** 'והי נתן חכמה לשלמה';⁸¹ 'החכמה והמדע נתון לך';⁸² 'ומלכת שבא שומעת את שמע שלמה לשם ה';⁸³ - כל זה בא ללמד שהיתה חכמתו נסיית, שלא כדרך הטבע מאת ה' יתברך.⁸⁴

2. ההבדל בין חכמת שלמה לחכמת שאר החכמים מבחינת היקפה ועושרה
 יכמו שנבדלה חכמת שלמה מחכמת חכמי המחקר מפאת אופן השגתו ודרך ידיעתו, ככה נבדלה גם מפאת הדברים הידועים אליו והמושגים אצלו, אשר לא הגיעו אליהם כל חכמי העיון אשר היו לפניו ולאחריו.⁸⁵
 חכמת חכמי העולם מצטמצמת בתחומים מוגדרים, על פי רוב תחומים

79. מל"א ג יב.

80. שם ה ט.

81. שם ה כו.

82. דה"ב א יב.

83. מל"א י א.

84. אברבנאל למלכים, עמ' תעא.

85. שם עמ' תעב.

ארציים-מעשיים. מעט מאוד מן החכמים מתרכזים במחקר טהור לשמו. היקף ידיעותיהם מצומצם, ועל פי רוב מאופיין בהתמחות נקודתית בתחומים מיוחדים, ובתחומים רבים אחרים אין להם מושג, וכל שכן ידיעה או שליטה. זהו ידע אנושי מוגבל ומצומצם, שערפל גדול של הבלתי נודע אופף אותו. כל ידיעות האדם, ויהיה המלומד ביותר, הן כמו נקודות-אור בים של חושך, או כפי שהגדיר זאת איינשטיין, גאון המדע בעת החדשה, הצצה דרך חור המנעול, כאשר כל היכל הדעת עצמו נעול בפנינו.

לא כן הייתה חכמתו של שלמה, כיוון שמקורה לא בשכל האנושי, אלא במתנת שמים, והיא הקיפה את כל תחומי ההוויה, כלליה ופרטיה, כפי שהוגדרה על ידי נותן החכמה: 'כחול אשר על שפת הים'.⁸⁶ אברבנאל מחלק את מכלול ידיעותיו של שלמה לחמישה סוגים, המקיפים את תחומי ההוויה כולה:

★ הכרת **העולם הארצי**, העולם השפל: הדומם, הצומח ובעלי חיים על מיניהם וסוגיהם, כמו שנאמר:⁸⁷ 'ידבר על העצים... על הבהמה... ועל העוף' וכו'. 'רצה לומר, שהשיג הבדלי מיני צמחים ובעלי החיים... צורותיהם המיוחדות ומהותם כפי מה שהם בעצמם'.⁸⁸ וכן 'הרכבת היסודות הנכנסים בכל מורכב ומורכב כפי הראוי למינו, מה שמעולם לא הגיע אליו שום חוקר בעיונו'.⁸⁹

★ הכרת **עולם הגלגלים**, העולם האמצעי, השמים וכל צבאם 'בטבעם ובעצמותם, בתכונותיהם ותנועותיהם, ואופן השפעתם על העולם הארצי'.⁹⁰

86. מלייא ה ט.

87. שם שם, יג.

88. אברבנאל עמי תעב.

89. שם עמי תעג.

90. שם.

★ הכרת **עולם המלאכים** - 'העולם העליון הרוחני שהם השכלים הנבדלים, וכבר ידעת שהפילוסופים לא הגיעו להשגת השכלים הנבדלים, כי אם מפאת התנועה השמימית המושגת לחוש, ולזה קצרה חקירתם והשגתם בהבנת מהותם, בכמותם ובמספרם, וכן בפעולות הנשפעות מהם'.⁹¹

"שלמה השיג מציאות הנבדלים ואמיתת מה שהם כפי מה שאפשר, והבדליהם זה מזה, וסדרם ומדרגתם בשלימות, והרוחניות זה על זה, ומספרם ומספר מדרגותיהם, והגיע מעלת ידיעתו לדעת ענינם וכוחם והנהגתם בשפלים. ועל זה אמר:⁹² 'ויחכם מכל האדם, מאיתן האזרחי, והימן, וכלכל ודרדע בני מחול', שהיו האנשים המפורסמים בזמנם בחכמת הא-להיות".⁹³

★ הכרת **העולם המעשי** החברתי של האדם וכל הכרוך בו מבחינת פסיכולוגיה של ההמון, הבנת המציאות החברתית, הנהגת מדינה, ניהול מערכת משפט, התמצאות בתחומי כלכלה, ענייני חינוך ותרבות ועוד. בכל התחומים האלה הפליא שלמה בידיעותיו, עד שמקצווי העולם באו ללמוד את חכמתו, דרכי הנהגתו ואופני ניהול ממלכתו. מלכת שבא נפעמת בראותה את החכמה, את הכישרון והחריצות בהנהגת המדינה על ידי שלמה עד לכדי השתוממות:

ותרא מלכת שבא את כל חכמת שלמה והבית אשר בנה, ומאכל שלחנו, ומושב עבדיו, ומעמד משרתיו, ומלבושיהם, ומשקיו, ועולתו אשר יעלה בית ה', **ולא היה בה עוד רוח**. ותאמר אל המלך: אמת היה הדבר אשר שמעתי בארצי על דבריך ועל חכמתך, ולא האמנתי לדברים, עד אשר באתי ותראינה עיני, והנה לא הגד לי החצי. הוספת

91. שם עמי תעד-תעה.

92. מל"א ה יא.

93. אברבנאל עמי תעה.

חכמה וטוב אל השמועה אשר שמעתי. אשרי אנשיך, אשרי עבדיך
אלה העמדים לפניך תמיד, השמעים את חכמתך.⁹⁴

★ התחום החמישי בהיקף חכמתו של שלמה הוא **התחום התורני**, קרי הכרה מעמיקה של עולם התורה הנגלה והנסתר, כמו גם ידיעת כל **תורה שבכתב**, יענייני הבריאה והסתעפות הדורות, מאורעות האבות ושאר תולדות הימים שבאו בתורה בקיצור... ידיעת כלל המצוות, כללותם, היקף פרטיהם ודקדוקיהם ודקדוקי דקדוקיהם... ידיעת **תורה שבעל פה**, סתרי תורה וסודותיה, מעשה בראשית ומעשה מרכבה, טעמי המצוות ופנימיותן... לא היה דבר שנעלם ממנו כי אם טעם פרה אדומה.⁹⁵ ידועים מדרשי חז"ל רבים, המעידיים על גדלות שלמה בתורה, על תקנות ומנהגים המיוחסים לו ועל הזרכתו את העם ללכת בדרכי ה', כפי שמעיד הכתוב: יותר שהיה קהלת חכם, עוד למד דעת את העם, ואזן וחקר, תקן משלים הרבה!⁹⁶ בלשונם המליצית של חז"ל: ישלמה עשה אזנים לתורה,⁹⁷ פיתוח שיטות דיאקטיות ודרכי למידה, עד שיהיו הכל סוברים תורה.⁹⁸ ואמרו רבותינו זיכרונם לברכה: 'משמר נכנס ומשמר יוצא לשמוע דברי שלמה'.⁹⁹ אם נבוא לסכם את תחומי ידיעותיו של שלמה, על פי האברבנאל, במונחים המקובלים היום, הרי שחכמתו הקיפה תחומים רבים: ידיעת **מדעי הטבע** לסוגיהם - פיזיקה, ביולוגיה, כימיה, מתמטיקה, תורת החלל ועולם הכוכבים. ידיעת **מדעי הרוח** לסוגיהם - פילוסופיה, שירה, ספרות, פסיכולוגיה,

94. מלי"א י ד-ח.

95. אברבנאל עמי תעו, וראה לעיל בהערה 44 את דברי מדרש שוחר טוב.

96. קה"י יב ט. וראה שבת טו ע"א, יד ע"ב; ברי"מ ע"ב; וראה מבוא לשיה"ש, עמ' 108.

97. עירו"כא ע"ב, שיה"ש"ר א א.

98. ראה על נושא זה בהרחבה, מבוא לשיה"ש, עמ' 110-117.

99. קה"ר א ב.

סוציולוגיה.

ידיעת **מדעי הרפואה** - שיטות מרפא, צמחי מרפא, רפואה קונבנציונלית, רפואה אלטרנטיבית ועוד.

תחומי **חינוך והוראה** - ראש ישיבה, אב בית דין, ראש סנהדרין, מרצה לפילוסופיה ולפסיכולוגיה.

הכרת **תורת המדינה** - משפט, כלכלה, הנהגה מדינית, הנהגה חברתית מעשית, ייעוץ פסיכולוגי וסוציאלי ועוד.

ענקיות בתורה - תורה שבכתב ותורה שבעל-פה, נגלה ונסתר, הלכה ומחשבה, מוסר וחסידות, קבלה ומסתורין.

ידיעת **חכמות חיצוניות** - כישוף, דרכי חרטומים, דרכי אצטגנינות ואסטרולוגיה, הכרת עולם השדים ודרכי השבעותיהם ועוד.

כללו של דבר: 'לשלמה ניתן **המפתח הגדול** שפותחים בו כל שערי חכמה ובינה, ידע ושמע שיחת עופות ובהמות וחיות השדה, צבאים ואיילים רצים לפניו, אריות ונמרים תופשי נשקו',¹⁰⁰ והכול בלי עמל ויגיעה, בלי מאמץ וחיפושים, כי אם מתנת שמים. לא בכדי מעיד הכתוב: 'הנה נתתי לך לב חכם ונבון אשר כמוך לא היה לפניך ואחרריך לא יקום כמוך'.¹⁰¹

'הנה התבאר ששלמה המלך עליו השלום נשלם בכל מיני הידיעות: **הטבעיות, הלימודיות, הא-להיות, המידותיות והתורניות**'.¹⁰² ועוד: 'אם כן שלימותו יוצאת מן המנהג הטבעי על דרך הפלא... ולמעלת חכמתו לא היה כמוהו במלכים ולא יהיה'.¹⁰³ אפשר לומר בזיקה לשלמה, שבחסד ה' עליו ובאהבתו אותו, זכה שיתממש בו הפסוק: 'ותחסרהו מעט מא-להים

100. תרגום שני לשיה"ש.

101. מל"א ג יב.

102. אברבנאל עמ' תעה, ושם דברי סיכום של אברבנאל לחמשת הסוגים הנייל הכלולים בחכמת שלמה.

103. אברבנאל שם.

וכבוד והדר תעטרהו.¹⁰⁴

3. היחס בין חכמת שלמה לבין מדרגת שאר הנביאים ובראשם משה רבנו שאלה מרכזיות המהדהדת בדיון מעין זה, כיצד ניתן להבין את מה שמעיד הכתוב על שלמה, כי לפניו לא היה כמוהו ואחריו לא יקום כמוהו,¹⁰⁵ ומה מעמדו בהשוואה לאבות, למשה רבנו ונביאים גדולים, כמו ישעיה, ירמיהו ויחזקאל? כמו"כ יש להבין מה שדרשו חכמינו, זיכרוןם לברכה, ויחכם מכל האדם¹⁰⁶ - מאדם הראשון, מאברהם, ממשה, מדור המדבר וכו',¹⁰⁷ כלום עלה שלמה בגדולתו על ענקי עולם אלה?¹⁰⁸ כתשובה לשאלות אלה מציין אברבנאל ארבע דרכים.¹⁰⁹ להלן מובאים כאן שני הסברים עיקריים מתוך דבריו:

★ **הבדל בין נבואה לחכמה** - הסבר ראשון, יש להבדיל בין נבואה לבין יחכמה.

הנבואה - היא שפע א-לוהי עליון במישור של דעת א-לוהים, הדרכת היחיד או הכלל בעבודת ה' באהבתו וביראתו, מוסר ודברי תוכחה ליישר לב האדם אל בוראו וכיוצא בזה.

החכמה - היא כישרון שכלי במישור המעשי של החיים, גיוס החכמות והמדעים לפן המעשי והשימושי של מציאות החיים.

כאשר הכתוב מציין בזיקה לשלמה, 'שלא היה לפניו ולא יהיה לאחריו', ודברי חז"ל ששלמה היה גדול ממשה, אין הכוונה לעניין

104. תהי' ח ו.

105. ראה מלי"א ג יב.

106. שם ה יא.

107. ראה לעיל הערות 34-38.

108. בייחוד בזיקה למשה רבנו, שנאמר עליו: 'ולא קם נביא עוד בישראל כמשהי (דב' לד ו).

109. ראה אברבנאל עמי תעט-תפ.

הנבואה, אלא לעניין החכמה. ואף שמשו רבנו ידע את כל סודות הבריאה, כמו שאמרו רבותינו זיכרונם לברכה,¹¹⁰ "חמשים שערי בינה נבראו בעולם, וכולם ניתנו למשה חסר אחד, שנאמר:¹¹¹ יתחסרהו מעט מא-להים", הרי שבפועל, עיקר תפקידו היה בנתינת התורה ובהנחלתה לישראל, ככתוב: יתורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב.¹¹² לצורך בניין עולמו הרוחני של עם ישראל ולצורך עיצוב חייו במדבר לא היה זקוק משה רבנו לדעת בפועל את סודות הטבע, סדרי הנהגת מדינה, ניהול ממלכה וכלכלה וכיוצא בזה, והנהגתו את עם ישראל התנהלה בדרך שמעל לטבע.¹¹³

ניתן לאמר, כי בתחום המעשי הפראקטי הזה, בהחלט יכול שלמה להיות גדול ממשו רבנו ומשאר הנביאים, ואין בזה כל גריעותא. אבל במדרגת הנבואה, במקור המצווה של תורה ומצוות, אין מי שיהיה גדול ממשו רבנו, כפי שמעיד הכתוב: ולא קם עוד בישראל כמשה.¹¹⁴ וכפי שנכתב בפירוש במסכת ראש השנה:¹¹⁵ 'ביקש קהלת [שלמה] להיות כמשה, יצאה בת קול ואמרה לו: ולא קם עוד נביא בישראל כמשה'.

ההיתכנות שחכם כלשהו בדור מן הדורות יהיה גדולי ממשו רבנו בנושא ייחודי - אף שהכול נמסר למשה, אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לומר¹¹⁶ - אינה מתמיהה. להלן דוגמות אחדות לקביעה זו:

110. ר"ה כא ע"ב, וראה פיתוח המאמר הזה אצל רמב"ן בהקדמתו לתורה, מהדורת הרב שעוועל עמ' ג.

111. תהי' ח ו'.

112. דב' לג ד'.

113. ראה רמב"ם, הלי יסודי התורה ח א.

114. דב' לד י'.

115. כא ע"ב. כמה התחבט שלמה לדעת סודפרא אדומה, ולא עלתה בידו (במדב"ר יט ג), אך משה רבנו, לו לבדו נודע טעם פרה אדומה. וראה גם במדב"ר יט ו'.

116. ראה ויק"ר כב א.

★ **מעשה המנורה** - המדרש¹¹⁷ מספר, שמשה רבנו התקשה **פעמים אחדות**¹¹⁸ בעשיית המנורה: 'אמר לו הקדוש ברוך הוא: לך אל בצלאל והוא יעשה אותה. אמר לבצלאל ומיד עשאה. התחיל משה תמה ואומר: אני כמה פעמים הראה לי הקדוש ברוך הוא ונתקשיתי לעשותה, ואתה שלא ראית, עשית מדעתך? בצלאל, שמא בצל א-ל היית עומד, כשהראה לי הקדוש ברוך הוא עשייתה?¹¹⁹

הרב בר שאול זצ"ל¹²⁰ מסביר בספרו 'ריח מים',¹²¹ 'כיוון שמצוות עשיית המנורה לא נועדה למשה, לכן אירע מה שאירע, על אף שהדבר מתמיה. 'לבעל הייעוד ניתן הכל מן השמים לשם הצלחת ייעודו, אם הוא זוכה לכך. הוא מסוגל אז להתגבר על קשיים, שגדול בהרבה ממנו לא יתגבר עליהם לגבי **ייעוד זה** - שאינו שלו, לכן אין פלא, שמשה רבנו התקשה, ואילו בצלאל ידע בקלות את סוד עשיית המנורה.

★ **מדרש כתרי אותיות** - הגמרא במנחות¹²² מציינת, שכאשר עלה משה למרום לקבל את התורה, מצאו להקדוש ברוך הוא שהיה יושב וקושר כתרים לאותיות, שעתיד רבי עקיבא לדרוש על כל קוץ וקוץ תלי תלים של הלכות. היה רבי עקיבא דורש, ומשה רבנו יושב בסוף שמונה שורות, ולא היה מבין מה הם אומרים, עד שחלשה דעתו...
הדבר נשמע לנו מוזר מאוד. בעל 'אור החיים' נדרש לעניין, וזה

117. במדב"ר טו י.

118. עיין היטב במדרש שם.

119. ראה שם.

120. תודתי נתונה לבני שריה, ה' יאריך ימיו בטוב ושנותיו בנעימים, על שהפנה את תשומת לבי למקור זה.

121. עמ' 81.

122. כט ע"ב.

הסברו:¹²³ 'נראה יישוב הדבר כך. הן אמת שכל דבר תורה נאמר למשה, ואין חכם יכול לדעת יותר ממה שידע משה. והגם שתצרף כל דורות ישראל מיום מתן תורה עד שתמלא הארץ דעה, אין חידוש שלא ידעו משה'. אבל היסוד הוא,¹²⁴ אף שכל התורה שבעל פה, פרטיה וסודותיה נמסרו למשה, מ"מ היכן רמוזים פרטים וסודות אלו בתורה שבכתב - לא הודיע הקדוש ברוך הוא למשה. חשיפת רמזי תורה שבעל פה וגילוי מקומם בתורה שבכתב נותרו אתגר לתלמידי חכמים שיבואו, ומעשי יצירה לדורות הבאים, כדלהלן:

זו היא עבודת בני ישראל עמלי תורה, ללבש ההלכות שנאמרו למשה מסיני, והסודות והדרשות - כולם יתנו [ימצאו] להם מקום בתורה שבכתב... ועד היום זו היא עבודת הקודש של בני תורה לדייק המקראות וליישבם על פי המאמרים של תורה שבעל פה... ועניין זה לא נמסר למשה כולו, לדעת כל תורה שבעל פה היכן כולה רמוזה בתורה שבכתב. ולזה אמרו זכרונם לברכה: שרבי עקיבא דרש דרשות שלא ידען משה, אין הכוונה שלא ידע משה עיקרם של דברים, הלא הכל ממנו, אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש, אלא שלא ידע סמיכתם ודיוקם, היכן הם רמוזים בתורה שבכתב.¹²⁵

כך הדבר גם בענייננו:

★ **חכמת שלמה** - מה שנוגע לחכמה בפן המעשי השימושי שלה - בהחלט ייתכן ששלמה יהיה גדולי ממה, כי לכך הוא נזקק בתוקף היותו מלך על ישראל בממלכה ריבונית עצמאית, שצריכה לשמש דוגמה לכל העולם. ואכן זכה שלמה, שחזון גדול זה נתגשם הלכה למעשה: זיגדל

123. אור החיים על ויקי יג לו.

124. מיצוי דברי אוה"ח שם בלשון קצרה.

125. אוה"ח שם. וראה עוד במדב"ר יט ו: 'דברים שלא נגלו למשה, נגלו לרבי עקיבא וחבריו. גם מאמר זה יהיה פירושו כדברי אוה"ח.

המלך שלמה מכל מלכי הארץ... וכל הארץ מבקשים את פני שלמה לשמע את חכמתו אשר נתן א-להים בלבו.¹²⁶

התגשמות חזון גדול זה הביאה לקידוש שם שמים בעולם כולו. מלכת שבא, אחת המלכות החכמות בדור הוא,¹²⁷ אינה מסתירה את התפעלותה ממה שראתה בגדלות שלמה ובחכמתו: 'ותראינה עיני והנה לא הוגד לי החצי... אשרי אנשיך... השומעים את חכמתך. יהיה ה' א-להיך ברוך, אשר חפץ בך לתתך על כסא ישראל, באהבת ה' את ישראל לעולם, וישימך למלך לעשות משפט וצדקה'.¹²⁸

אין פלא אפוא, אם בשטחים מסוימים משטחי החכמה, תחומים שהם ייחודיים לייעודו של שלמה, הוא יהיה גדול ממשה. על כגון זה אמרו רבותינו זיכרונם לברכה: 'חכם עדיף מנביא'.¹²⁹ להלן משפטים אחדים מדברי האברבנאל בזיקה ליחס שבין חכמת שלמה לבין גדלותם של משה רבנו ושאר הנביאים הגדולים:

יש מן הנביאים שהרבה בהם השפע להשיג שיעור גדול בחכמה ובמדע והכרת הנמצאים כפי מה שהם, וימעט ענייניהם בשאר הדברים. וזה היה עניין שלמה אשר חל עליו הרוח הנבואי להשלימו בחכמה ובתבונה כל מה שאפשר, ולא במעשה הניסים ולא בשאר הדברים.¹³⁰ ולהיות נבואת משה מהא-ל יתברך מבלי אמצעי כלל, לא שכל נבדל ולא רוח גשמי, היתה מדרגתו **בנבואה** גדולה מכולם, כמו שהעידה התורה:¹³¹ ולא קם נביא עוד בישראל כמשה... הנה אם כן, השפע הא-להי אשר חל על שלמה בעת נבואתו, החכימו בכל מיני הידיעות, יותר ממה שהחכים בהם אדם לפניו ולאחריו, וגם מכל הנביאים, כמו

126. מל"א י כג-כד.

127. יומלכת שבא שומעת את שמע שלמה לשם ה', **ותבא לנסתו בחידותי** (מל"א י א).

128. מל"א י ז-ט.

129. ב"ב יב ע"א-ע"ב ועיין שם היטב; וראה עוד הרב קוק, אורות, עמי קכ-קכב.

130. אברבנאל עמי תעט.

131. דב' לד י.

שהעידו חכמים זכרונם לברכה... אמנם בחכמת הדברים הא-להיים ובחכמת התורה, ראוי שנאמר שגדולה מעלת הנביאים על מדרגת שלמה כפי גודל מדרגתם בנבואה על מדרגתו.¹³²

זאת ועוד: גדלות ה**נבואה** אצל משה ושאר הנביאים לעומת גדלות ה**חכמה** אצל שלמה מוצאת את ביטוייה בעובדה, שהמקרא מבליט אצל שלמה את המונחים 'חכמה', 'יתבונה', 'מדע', ולא מונחים השייכים לעולם הנבואה. בדברי הימים¹³³ נאמר בתמצית: **'החכמה והמדע נתון לך'**.

★ **ריכוז ידע רב במקום אחד** - הסבר שני ליתרונו של שלמה ביחס למשה ושאר הנביאים - יסודו בעובדה של ריכוז ידע רב [כחול אשר על שפת היס!] במקום אחד. תופעה זו יחידה במינה אצל שלמה, ואין שני לה. ייתכן שנביא כלשהו יהיה גדול משלמה בעניין ייחודי המאפיין את אותו נביא: משה רבנו - בתורה, ישעיה, ירמיה ויחזקאל - בדברי מוסר ותוכחת לעם. אבל ריכוז רב של גילויי חכמה בכל תחומי ההוויה ניתן רק לשלמה בתוקף תפקידו כמלך. משה רבנו ונביאים אחרים, אף שהיו גדולים משלמה בנבואה, לא נזקקו לריכוז כה גדול, רחב ומקיף של תחומי חכמה ודעת, כפי ששלמה היה זקוק כמלך וכשופט.

מעמדו של שלמה בעניין היקף החכמה דומה למעמד הסנהדרין, שחבריה היו צריכים לדעת את כל החכמות וכל השפות,¹³⁴ אלא שהוא באישיותו הייחודית קיבץ את כל מה שחברי הסנהדרין כמוסד ממלכתי היו צריכים לדעת, ואף יותר מכך.¹³⁵ לפיכך ההצהרה שלא קם כמוהו לא

132. אברבנאל עמ' תפ.

133. דה"ב א יב.

134. ראה רמב"ם הלי' סנה' ב א; כוזרי מב סעיף סד; 'הסנהדרין חובה היתה מוטלת עליהם שלא תחסר להם כל ידיעה בחכמות האמתיות והדמיוניות והמקובלות, בכללן גם כשוף וידיעת כל הלשונות'.

135. 'ביקש קהלת לדון דינים שבלב שלא בעדים ושלא בהתראה; יצאה בת קול ואמרה: על פי שנים עדים' (רי"ה כא ע"ב).

לפניו ולא אחריו, לפי הסבר שני זה, מתייחסת לריכוז המרבי של תחומי החכמה שזכה שלמה, אשר העניק לו הקדוש ברוך הוא לתפארת מלכות ישראל בעמים. להלן פסקה אחת מדברי האברבנאל, המלמדת על נקודה זו של ריכוז רב של ידע האופייני לשלמה בהשוואה לשאר הנביאים:

הנה אף שנודה שהיתה חכמה בנביאים כפי מדרגתם בנבואה, אין ראוי שיובן זה¹³⁶ על אותן הידיעות אשר נשתלם בהן שלמה, רצוני לומר: ידיעת הנהגת הבית והמדינה, שכל זה רחוק מעסק הנבואה. הלא תראה שיתרו תפש את משה בעניין הנהגת המשפט עד שלימדו מנהג מנוי השרים והנהגת העם. והיה זה להיות משה ושאר הנביאים בלתי מתעסקים ומטרידים את נפשם בדברים השפלים האלה, ולא גם בידיעת הדברים ההווים והנפסדים, והשגת צורותיהם ומהותיותם, כי זה איננו ממה שיצטרך אליו הנביא במה שהוא נביא, ולא בידיעת טבעי הגלגלים והכוכבים, ומספרם ותנועותיהם וכוחותיהם בדברים השפלים ומעשה הטלסמאות וכיו"ב, אשר כל זה כללה חכמתו של שלמה.¹³⁷

אכן בשאר מיני החכמות והתבונות גדלה חכמת שלמה על חכמת הנביאים, ועל אותן הידיעות כיוונו חכמים זכרונם לברכה באמרם: ויחכם מכל האדם: מאדם הראשון, מאברהם, ממשה, מיוסף, מדור המדבר שהיו דור דעה.¹³⁸ ועל אותן הידיעות נאמר לו:¹³⁹ 'הנה נתתי לך לב חכם ונבון אשר כמוך לא היה לפניך, ואחריך לא יקום כמוך'.¹⁴⁰

136. החכמה שהייתה לנביאים אינה שווה לזו של שלמה.

137. אברבנאל עמי תפ.

138. ראה לעיל הערות 34-38.

139. מל"א ג יב.

140. אברבנאל עמי תפ.

ג. הירח במילואו בימי שלמה

בהבטחת המלוכה לדוד נאמר:

ושמתי לעד זרעו וכסאו כימי שמים... אחת נשבעתי בקדשי, אם לדוד
אכזב. זרעו לעולם יהיה, וכסאו כשמש נגדי. **כירח** יכון עולם, וְעַד
בשחק נאמן סלה.¹⁴¹

שלושה צדדי דימוי מצויים בין מלכות דוד לבין המאורות:

1. **ממשלה** - במאורות נאמר:¹⁴² 'ולמשל ביום ובלילה, ובמלכות דוד

נאמר:¹⁴³ 'כי הוא רדה בכל עבר הנהרי'.

2. **אור לעולם** - המאורות נבראו כדי להאיר לעולם, 'המאיר לארץ ולדרים

עליה';¹⁴⁴ ומלכות דוד נועדה להפיץ אור ה' בעולם, על ידי גילוי מלכות

שמים עלי אדמות, 'ושלמה ישב על כסא ה'.'¹⁴⁵ כיסא מלכות ישראל מייצג

את כיסא ה' בעולם.

3. **נצחיות** - כל עוד שמים וארץ קיימים, המאורות קיימים. 'חוק וזמן

נתן להם שלא ישנו את תפקידם';¹⁴⁶ ומלכות דוד כן: 'כסאו כשמש נגדי,

כירח יכון עולם'.¹⁴⁷

שני צדדי הדימוי הראשונים, **הממשלה והאור**, נתגשמו בימי שלמה.

מלכות ישראל בימי שלמה נחשבת לתקופת האור והזוהר בתולדות ישראל

ובתולדות האנושות, ובניסוחם המופלא של חז"ל: **בימי שלמה הירח עמד**

141. תהי פט ל-לח.

142. ברי א יח.

143. מלי"א ה ד.

144. תפילת השחר, ברכת יוצר המאורות.

145. דה"א כט כג. 'מה שהשמש לגבי כל היקום החומרי - כן מלכות בית דוד לגבי האנושות.

תפקידה לעורר אור וחיי מוסר... להביא אור וחיות לעמים' (רשי"ש הירש לתהי פט לז).

146. מתוך ברכת הלבנה.

147. תהי פט לז-לח.

במילואו, באין פגימה, כלומר, כאשר נבנה בית המקדש ונחנך על ידי שלמה, הגיעו העולמות לידי שלמותם.¹⁴⁸ עובדה זו באה לידי ביטוי גם במדרשים בניסוחים ובתיאורים שונים.

במדרש שמות רבה¹⁴⁹ ובזוהר פרשת יתרו¹⁵⁰ מתארים חכמינו זיכרונם לברכה את מהלך המלכים שעמדו לישראל כמהלך ימי הירח, כדלהלן:

החודש - שלושים יום, ומלכות ישראל - שלושים דורות. הלבנה - בתחילת החודש מתחילה להאיר, וכל שהיא הולכת [גדלה], מאירה עד חמשה עשר יום. בחמשה עשר בחודש הירח במילואו. מחמשה עשר עד שלושים יום, אור שלה הולך וחסר. כך ישראל: חמשה עשר דורות מאברהם עד שלמה. אברהם - התחיל להאיר... יצחק - אף הוא האיר... יעקב - בא והוסיף אור.¹⁵¹ אחר כך: יהודה, פרץ, חצרון, רם, עמינדב, נחשון, שלמון, בועז, עובד, ישי, דוד. כיוון שבא שלמה - נתמלא הירח, שנאמר:¹⁵² 'וישב שלמה על כסא ה' למלך'... משלמה ואילך התחילו המלכים פוחתים והולכים: רחבעם, אביה, אסא, יהושפט, יהורם, אחזיהו, יואש, אמציהו, עוזיהו, יותם, אחז, יחזקיה, מנשה, אמון, יאשיהו, יהויקים. כיוון שבא צדקיהו [כבה אור הלבנה וכנגדו אור המלכות]... דכתיב:¹⁵³ 'ואת עיני צדקיהו עָנְיָ - חסר אורה של הלבנה... וחרב בית המקדש.

כיצד מתבטאת שלמות זו שבימי שלמה? מעניינת ההשוואה שעורך המדרש בין **מלכות ה'** לבין **מלכות שלמה**:

כתיב: וישב שלמה על כסא ה' למלך. וכי יכול אדם לישב בכסאו של

148. ראה זוהר פרשת תרומה, הסולם עמי קב-קז. וראה מבוא לשיה"ש עמי 252-253.

149. פרשה טו כו.

150. הסולם עמי צו.

151. עיי"ש במדרש המציין פסוק עם מוטיב האור לכל אחד מן האבות.

152. דהיי"א כט כג.

153. ירי נב יא.

- הקדוש ברוך הוא, מי שנאמר בו: ¹⁵⁴ 'כרסיה שביבין די נורי' ? אלא :
- ★ מה הקדוש ברוך הוא שולט מסוף העולם ועד סופו, ושולט בכל המלכים - כך שלט שלמה מסוף העולם ועד סופו.
 - ★ מה הקדוש ברוך הוא לבושו הוד והדר - כך נתן לשלמה הוד מלכות, שנאמר: ¹⁵⁵ 'ויתן עליו הוד מלכות'.
 - ★ בכסאו של הקדוש ברוך הוא כתיב: ¹⁵⁶ 'ודמות פניהם פני אדם ופני אריה', ובשלמה כתיב: ¹⁵⁷ 'ועל המסגרות... אריות בקר'.
 - ★ בכסאו של הקדוש ברוך הוא אין דבר רע נוגע, שנאמר: ¹⁵⁸ 'לא יגורך רע', ובשלמה כתיב: ¹⁵⁹ 'אין שטן ואין פגע רע'.
 - ★ הקדוש ברוך הוא עשה ששה רקיעים, ובשביעי יושב - ובכסאו של שלמה כתיב: ¹⁶⁰ 'שש מעלות לכסה', והוא יושב במעלה השביעית - לכך כתיב: 'ושלמה ישב על כסא ה' למלך'.
- הרי נתמלא דסקוס [עיגולה] של הלבנה.

כיוצא בזה, הזוהר משתמש בכמה מקומות ¹⁶¹ בתיאור הבא: **'כיון שבא שלמה קיימא סיהרא באשלמותא'** [כיוון שבא שלמה, עמד הירח במילואו].

154. דניי ז ט.
 155. דהי"א כט כה.
 156. יחזי א י.
 157. מלי"א ז כט.
 158. תהי ה ה.
 159. מלי"א ה יח.
 160. שם י יט.
 161. פרשת ויצא דפוס ישן, דף קנ ע"א [בסולם - קטע זה לא נמצא]; פרי ויחי, הסולם, עמי פה; יתרו, הסולם, עמי צו.

הנה לשון הזוהר בפרשת ויצא:¹⁶²

כתוב, 'נראה ה' אל שלמה בחלום הלילה'.¹⁶³ וכי מה עניין החלום כאן? אלא עד עכשיו שלמה לא היה שלם, כיוון שכתוב:¹⁶⁴ 'וה' נתן חכמה לשלמה', וכתוב:¹⁶⁵ 'ותרב חכמת שלמה', הגיע אל השלימות, וקיימא סיהרא באשלמותא, ובית המקדש נבנה. וכיוון שכן, ראה שלמה עין בעין את החכמה, ולא היה צריך לחלום.

מבחינת דרגת החכמה שזכה לה שלמה, 'הוא דמות יחידאית בתולדות ישראל ובתולדות האנושות. הוא חובק בחכמתו את ההווה כולה'.¹⁶⁶ הוא הקיף בחכמתו עליונים ותחתונים, יבתחילה מלך שלמה על העליונים, שנאמר: 'וישב שלמה על כסא ה', ולבסוף מלך על התחתונים'.¹⁶⁷ שלמה זכה שבימיו נתאחדו העולמות. הלבנה - התעלתה מפגימתה. 'הוא ראה כיצד הירח מתקרב אל השמש, והימין מחבק לשמאל ונתקרבו זה לזה'.¹⁶⁸ אבל העולם לא היה ראוי לשלמות זו, על כן, למרבה הצער, לא התמידה שלמות זו, ופגימת הלבנה חזרה כבתחילה. חזיון השלמות נדחה לאחרית הימים: 'והיה אור הלבנה כאור החמה, ואור החמה יהיה שבעתיים כאור שבעת הימים',¹⁶⁹ וכן 'ביום ההוא אקים את סכת דוד הנפלת... ובניתיה כימי עולם'.¹⁷⁰

162. דפוס ישן, דף קנ ע"א.

163. מל"א ג ה.

164. שם ה כו.

165. שם שם י.

166. דעת מקרא למל"א, מבוא, עמ' 134.

167. סנה' כ ע"א.

168. ראה זוהר פרשת ויחי, הסולם עמ' רכו; מבוא לשיה"ש, עמ' 125-128.

169. יש' ל כו.

170. עמוס ט יא.